

FÖLDRAJZ ÉS EMLÉKEZET KELET-KÖZÉP-EURÓPAI IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK KONTEXTUSÁBAN

BARTA GÉZA

GEOGRAPHY AND MEMORY IN THE CONTEXT OF EAST-CENTRAL
EUROPEAN IDENTITY PRODUCTIONS

Abstract

This study examines the interconnections between collective memory, space, and identity in the context of Central and Eastern Europe, emphasizing human geography approaches. It outlines the theoretical foundations of social memory based on concepts by Halbwachs, Assmann, and Nora, while extending beyond these to explore memory's relationships with places and spaces. A fundamental argument is that the interdisciplinary nature of memory studies allows for the integration of geographical perspectives, which have been underrepresented, particularly in Hungarian academia. The historical traumas of Central and Eastern Europe – including wars, forced migrations, and regime changes – are crucial in shaping memoryscapes and traumascapes, which are closely tied to social conflicts and collective identities. Consequently, memory narratives in the post-socialist region are often contentious, competing, and subject to continuous reinterpretation. Through various examples, the study investigates the geographical dimensions of memory, focusing on memoryscapes, traumascapes, and the political and social roles of memory. It highlights how memory-oriented communal actions in Eastern Europe possess a dynamic, often competitive identity-forming force, contrasting with Western European commemorative models that are more linear and ritual-based. The research contributes to the interdisciplinary discourse by emphasizing the importance of geographical approaches in understanding the spatial aspects of memory and identity. This perspective enriches the field of memory studies and provides new insights into the complex relationships between collective memory, space, and identity in the context of Central and Eastern Europe.

Keywords: collective memory, memoryscape, traumascapes, postmemory, identity, East-Central Europe

Bevezetés

Habár kézenfekvőnek tűnik a kollektív emlékezet és a tér kapcsolatának elemzése, a társadalomföldrajzi kutatásokat sokáig elkerülték ezek a vizsgálatok, szemben például a történelemtudományokkal. Nem véletlen, hogy az emlékezet és a tér legeggyértelműbb összekapcsolását, a francia történész, PIERRE NORA (1996a) életművében találjuk. Az általa megalkotott terminológia – „lieux de memoire” –, az emlékezet és a tér (ebben az esetben „a hely”) szoros kapcsolatára irányítja a figyelmet. (E tanulmány szomorú aktualitása, hogy PIERRE NORA 2025. június 2-án, 93 éves korában elhunyt.) Természetesen az emlékezetkutatás fontos részét képezi a pszichológiának vagy az agykutatásnak is, de a tudományos kutatásokban gyakran megjelenő diszciplináris és intézményi izoláltság eredményeként a fentebb említett tudományterületek korábban nem, vagy kevéssé kommunikáltak egymással. Ma már azonban nyilvánvaló, hogy a közösségi és társadalmi emlékezet kutatása nem tarthat kizárólag egy tudományterülethez.

Az egyre inkább interdiszciplináris környezetben kibontakozó és egyre népszerűbb téma komplexitása, továbbá a természet- és társadalomtudományokhoz való kapcsolódása szerencsés módon elkerülhetővé tette a paradigmák megcsontosodását. A neurobiológiától, a (szociál)pszichológián keresztül a történelmi emlékezet, vagy az általa generált kollektív

identitáskonstrukciók széles spektruma egy „közep-pont nélküli tudományterületet” (K. OLICK, J. – ROBBINS, J. 1999, p. 19.) hozott létre, amihez a legkülönbébb földrajzi helyszínekhez kapcsolódó emlékezet-orientált reprezentációs gyakorlatok, helyidentitások és helyekhez kötődő praxisok révén a társadalomföldrajz is csatlakozott. Az emlékezésnek továbbá közösségmegtartó és konstruáló szerepe van és Kelet-Közép-Európa trauma-terhelt közösségeiben ennek mintha kiemelt jelentősége lenne. A nemzeti vagy regionális tájhoz, illetve annak elvesztéséhez (vagy épp ellenkezőleg, megszerzéséhez), továbbá a háborúkhoz, háborús bűnökhez, a kitelepítésekhez, vagy a lakosságcserekhöz olyan egyéni és kollektív emlékek kötődnek, amelyeknek a 21. században is konstitutív ereje van. Az emlékezet terei és helyei pedig a szakralitás szimbolikus energiájával ruházzák fel a kitüntetett térrészeket.

A társadalmi emlékezet kutatásának összefoglaló bemutatásához JEFFREY K. OLICK és JOYCE ROBBINS (1999) kiváló tanulmánya, PASCAL BOYER és JAMES W. WERTSCH (1999), illetve SUSANNAH RADSTONE és BILL SCHWARZ (2010) által szerkesztett kötetek mellett magyar nyelven többek között ZOMBORY MÁTÉ (2011; 2014), KOVÁCS ÉVA (2012), K. HORVÁTH ZSOLT (2015) és GYÁNI GÁBOR (2000; 2016) írásai, továbbá a Korall (2010) folyóirat tematikus száma nyújthatnak támpontot azoknak, akik a történelemtudományi, szociológiai-antropológiai szemléletet helyezik előtérbe. A természettudományos és a társadalomföldrajzi megközelítések többnyire hiányoznak a fent említett – egyébként többnyire – interdiszciplináris összefoglalókból, e hiányosságot is pótolva, ebben a tanulmányban a földrajzi megközelítéseknek hangsúlyos szerepe lesz, de a téma társadalomtudományos interpretációit befolyásoló természettudományos eredményekről is szó esik. Mindazonáltal, az elméletek, illetve azok alkalmazási lehetőségei, a kelet-közép-európai sajátságok, továbbá a térség egy-egy memória- és traumatája, valamint az identitástermelés és a kollektív emlékezet kapcsolatainak elemzése alkotják az értekezés fő gerincét. A tanulmány fontos célja, hogy ráirányítsa a figyelmet a földrajz, illetve a tér szerepére az emlékezetkutatásokban, ugyanakkor a kelet-közép-európai sajátosságokat, valamint az elméletek szerepét és alkalmazhatóságát is az elemzés tárgyává teszi.

Történelem, közösség, emlékezet

A kollektív, a társadalmi vagy a történelmi emlékezet fogalmak nem tekinthetők egymás szinonimáinak, jelentésbeli különbségeik a téma vitáktól sem mentes tudománytörténeti gyökereihez vezetnek. A különféle jelzőkkel illetett „emlékezetek” mögött felbukkanó teóriák és problémák rendszerezése sem könnyű. Az elméletek egyik csoportját a *történelem és az emlékezet közti viszony* körül sűrűsödő kérdések jellemzik, ahol a historiográfiai szempontok és a foucault-i episztémék elkülönülő mnemotechnikái mellett a múltat folyamatosan befolyásolni akaró társadalmi szereplők kapnak nagyobb hangsúlyt. Mivel az episztémé a múlt elkülöníthető világértelmező korszakaiban (és a jelenben is) jellemző ismeretelméleti diszpozíció, ahol a tudástermelés és a tudástranszfer partikuláris keretrendszere határozza meg az adott kor gondolatvilágait, továbbá azt is, hogy az individuumok hogyan értelmezzék és kategorizálják saját világukat, evidens, hogy ebbe beletartozik az emlékezet is. Más szavakkal, mivelhogy az episztémé saját szabályrendszerrel és struktúrával rendelkezik, ami meghatározza, hogy mit tekinthetnek az emberek érvényes tudásnak, így az emlékezettel kapcsolatos „korszellem” olyan „episztémikus struktúrát” hoz létre, amely egy adott időben meghatározza a témával kapcsolatos diskurzusok „lehetőségének feltételeit”. (Ld. részletesebben FOUCAULT, M. 2002 [1966]; LAWLOR, L. – NALE, J. 2014.) Ezzel párhuzamosan a pszichológia és a szo-

ciálpszichológia eredményeire támaszkodnak az egyéni és a közösségi emlékezet-narratívákat elemző kutatások, míg az emlékezet terekhez és helyekhez való lehorgonyzása a társadalomföldrajz számára vált különösen fontossá. Mindezekhez érdekes adalékokat szolgáltatnak a legújabb neurobiológiai és molekuláris genetikai kutatások, amikről e tanulmány szintén említést tesz.

A szerteágazó kutatások és irányzatok, azt nem vitatják, hogy az emlékeket az egyén különféle *szűrőkön keresztül* rendszerezi, melyek lehetnek az adott közösség kulturális szűrői, de a hatalmi manipulációk, az érzelmekkel telített saját élmények és a szituáció is befolyásolhatja azokat. Az *emlékezet és a társadalom viszonyával* foglalkozó kutatások elméleti alapjait egy DURKHEIM-tanítvány, MAURICE HALBWACHS teremtette meg. Korszakalkotó munkáiban (1925: *Les cadres sociaux de la mémoire* /Az emlékezet társadalmi keretei/, 1950: *La mémoire collective* /Kollektív emlékezet/) létrehozta a „kollektív emlékezet” fogalmát és ennek következtében a közösen elfogadott illetve megosztott meggyőződéseket, értékeket és szimbólumokat, azaz a durkheimi „kollektív reprezentációkat” összekapcsolta az egyénnel (LUKES, S. 1972). Ahogyan DURKHEIM fogalmazott: „A kollektív képzeteket hatalmas együttműködés hozza létre, amely nemcsak térben, hanem időben is kiterjed; ennek érdekében szellemek egész sora adja össze, cseréli ki, gyúrja egybe gondolatait és érzéseit; nemzedékek hosszú sora halmozza fel bennük tudását (DURKHEIM, E. 2003 [1912], p. 25).” HALBWACHS ugyanakkor „eltávolította” az individuum elméjéből az emlékeket, mert szerinte az emlékezés társadalmi folyamat, az egyén emlékeit a társadalmi keretek befolyásolják – mindezek mellett az emlékezés képességét és az észlelést az individuumhoz kötötte (HALBWACHS, M. 2000 [1950]). Az egyéni emlékek ilyen mértékű „társadalmasítása” a korabeli pszichológiai narratívákkal is szembe ment, de a későbbi kutatások is módosították az eredeti koncepciót. HALBWACHS kategóriákban gondolkodott és elkülönítette az *önéletrajzi*, a *kollektív* és a *történelmi* emlékezetet (OLICK, J. K. – ROBBINS, J. 1999). Kutatásai szerint utóbbihoz a történelmi leírások során jutunk hozzá, de kapcsolatba kerülhetünk vele a lokális, regionális és nemzeti, továbbá transznacionális kommemoratív rítusok alkalmazásával is. A kollektív emlékezettel való viszony viszont sokkal élőbb, elevenebb; a közösen megélt tapasztalatokkal kapcsolatos – míg az önéletrajzi emlékezet a saját élményekkel.

JAN ASSMANN német történész az emlékek és a hozzájuk fűződő szereplők; materiális és immateriális létezők, interakcióit elemezte. A mindennapi, megszokott cselekvésekhez kötődő *mimetikus*, illetve a tárgyakhoz fűződő *tárgyi* emlékezeten túl, elméletében a *kommunikatív* és a *kulturális emlékezet* kap nagy jelentőséget. Előbbi a mindennapi társadalmi kommunikáció során formálódik (egy-egy emlékkép felidézése, a vicc vagy a pletyka is ide tartozhat) és a halbwachsi kollektív emlékezettel rokonítható (ASSMANN, J. 2018 [1992]; ASSMANN J. – CZAPLICKA, J. 1995). A kulturális emlékezet eltávolodik a hétköznapiaktól és az emlékek segítségével kulturális minták, szokások és rítusok alakulnak ki. A saját emlékek is ebbe keretrendszerbe illeszkednek, vagy éppen szembe mennek vele, (s ez konfliktusokat generálhat), de mindenképpen viszonyulnak hozzá. A kulturális emlékezetben a múlt szimbólumokká formálódik, tárgyasul vagy narratív köntösben kapcsolódik a jelenhez. ASSMANN emlékezet-kategóriáinak határai nem átháthatatlanok: a mimetikus emlékezet ritualizálódhat, a tárgyi emlékezet szimbolizálódhat és így válhatnak kulturális emlékezetté. A kommunikációs emlékezet pedig ASSMANN szerint bizonyos idő elteltével (80-100 év alatt) kulturális emlékezetté alakul és ez az egymásba alakulás folyamatos (KOVÁCS É. 2012). HALBWACHS és ASSMANN nagyhatású munkáikkal felhívták a figyelmet arra, hogy az emlékek, az egyén és a társadalom között folyamatos az interakció, az így megújuló emlékezet-konstrukciónak pedig kultúra- és identitástermelő erejük van.

A kutatások másik iránya az *emlékezet történetiségével* foglalkozott, többek között azzal, hogy a különböző történelmi korszakokban, illetve a múlt episztéméiben hogyan viszonyultak a társadalmak az emlékekhez. PIERRE NORA monumentális vállalkozása, az 1664 oldalas, három kötetes *Les Lieux de mémoire* előtt FRANCES YATES vázolta fel a nagy történelmi korszakok emléktáradási gyakorlatait „The Art of Memory” címen 1966-ban. Igaz, NORA „csupán” a francia történelemhez kötődő emlékeket kutatta, nagyhatású, bevezető tanulmánya a történelem és az emlékezet közti összefüggéseket elemző dolgozatok számára megkerülhetetlenné vált. NORA szerint a 19. század végén jelentős változás figyelhető meg a társadalom és a múlt kapcsolatában (tegyük hozzá, ez leginkább Nyugat-Európára volt érvényes, a kontinens keleti felén és az ún. Globális Dél országaiban, ez a változás később és nem feltétlenül ugyanúgy valósult meg). Korábban a múlthoz kötődő viszony szerves és élő volt: az ősökkel való kapcsolat, a szakrális emlékezet és a lokális emlékek a társadalom mindennapjaiba épültek (NORA, P. 1996a [1984]). Az emberek az emlékezet közegében éltek, nora-i terminológia szerint: a milieu de mémoire-ban. Ez a megállapítás jól rezonál TÖNNIES premodern közösség fogalmával, ahol a hagyományokat nem kell „örizni”, egyszerűen, természetes módon élnek tovább (TÖNNIES, F. 2004 [1887]). Az emlékezetnek az ún. közösségekben közege, miliője van, nem kijelölt és elkülönített helye. Éppen ezért a milieu de mémoire-al élesen szemben áll az „emlékezet helye”, a lieu de mémoire. Mindez tovább harmonizál TÖNNIES ideáltipikusnak és koncepcionálisnak tekinthető, a közösséget és a társadalmat elválasztó distinkcióival. E szerint a *Gemeinschaft* sokkal bensőségesebb, és jelentős részben a személyes kapcsolatokra épül. A csoport tagjait a közös normák, értékek és érzelmi kötelékek szervezik közösséggé, amely elősegíti az összetartozás és a kollektív identitás érzésének kialakulását és megszilárdulását. A *Gesellschaft* viszont TÖNNIES szerint személytelenebb. Ebben a modern értelemben vett társadalomban az egyének inkább önérdékből lépnek kapcsolatba egymással, azaz a szociális érintkezés gyakran tranzakciós jellegű, és többnyire racionális megállapodásokon, nem pedig érzelmi kötődéseken alapul. NORA szerint tehát, a modern társadalmaknak szükségük van az emlékek (sokszor intézményesült) ápolására és ez a tudatos műtfeldolgozás gyakran kitüntetett térrészekhez, helyekhez köthető. A más nyelveken nehezebben körülírható és értelmezhető, saját terminológia magyarázatára NORA (1996b) is rákényszerült az angol kiadáshoz írt tanulmányában, mivel a „lieu” (hely) franciául átvitt értelemben is használható, és olyan konnotációi vannak, amit nehéz lefordítani. Ennek következtében a szakirodalom is leggyakrabban eredeti nyelven idézi a kifejezést. NORA szerint az emlékezet a modern társadalmakban a politikai-társadalmi élet kitüntetett helyét foglalja el és azért kell olyan sokat beszélni róla, mert „keves maradt belőle”, ellentétben a premodern társadalmakkal, vagy ha tetszik, a tönniesi közösségekkel, ahol a múlttal való együttélés folyamatos (OLICK, J. K. – ROBBINS, J. 1999). A lieu de mémoire a modern társadalmak létrejöttének következménye, mert az emlékezés valódi közege, a milieu de mémoire, megszűnt. A koncepciót NORA is tágan értelmezi: a lieu de mémoire lehet térrész vagy hely (táj, város, épület, szobor), történelmi személy (pl. JEANNE d'ARC), tárgy (pl. nemzeti lobogó) vagy egy műalkotás (pl. vers, festmény), minden olyan entitás, ami szimbolikus elemmé válik és erősíti a közösség emlékezet-örökségét (KRITZMAN, D. 1996; NORA, P. 1996b).

Sokan elemezték, többen tovább gondolták a NORA-féle emlékezet-koncepciót. RICOEUR (1965; 2004 [2000]) szerint NORA jelentősége abban áll, hogy ráirányította a figyelmet a múlt és a jelen közti szakadásokra a modern a társadalmakban, amivel szemben áll a hagyományos közösségek integrált, „valódi emlékezete”. Az átalakulás fontos jelzője a nemzetállamok (NORA esetében a III. köztársaság) alatt megerősödő történelemtudomány identitásformáló hatóképessége, mely a nemzeti emlékezet kialakulását eredményezte.

E folyamat részeként válik az emlékezet a történelem részévé, a történelemtudomány pedig a nemzeti narratívák fontos szereplőjévé, mivel az őstörténeti, nyelvtörténeti stb. megközelítések között szelektál, állást foglal, ugyanakkor bizonyos narratívák a populáris mítoszok részévé válhatnak, amelyek nem feltétlenül egyeznek a tudományos mező mainstream álláspontjával (K. HORVÁTH, Zs. 2015). Jól szemlélteti ezt a magyarok eredete, őstörténete és a nyelvrokonság körül kialakuló, politikai ideológiáktól sem mentes versengő nézetek turbulenciája, amelyek a kutatási eredmények gyakran sajátos interpretálásán vagy negligálásán keresztül a nemzeti identitás konstruálásában is részt vesznek (KLIMA, L. 2022; MARÓTI, Z. 2022). A lieu de mémoire-ok a történelempolitika számára is felértékelődnek, mert morális igazodást kínálnak a múlt eseményeinek értelmezéséhez és igazolják a jelen politikai céljait (Kovács, É. 2012).

A (hely)emlékezet, a nemzetépítés, valamint a társadalmi habitus kapcsolatai

A NORA-féle konstruktivista múltfelfogás szoros kapcsolatot mutat HOBSBAWM és RANGER (1983) „kitalált hagyományok” (invented tradition) elméletével, mely szerint a 19. századi *nemzetépítés* az új vagy újraértelmezett tradíciók tömeges termelését eredményezte Európában, továbbá ANDERSON (2006 [1983]) nemzetet leíró „elképzelt közösségeivel” (imagined community). A múlt konstruálásával ugyanis új, kitalált tradíciók jönnek létre, az elképzelt közösségek nemzeti narratívái pedig a lieu de mémoire-ok segítségével szimbolikus struktúrákat építenek, de a közösség praxisainak is helyet biztosítanak. Ugyanakkor a *nemzeti* „emlékezet helyei” narratíva termelésükkel, szimbolikus erejükkel segítenek összetartani, újratерemteni és újraértelmezni az „elképzelt közösséget”. Az emlékezet meghódíthatja a képzelet birodalmát is, az előre megtanult, megkonstruált tájak, városrészek vagy zarándokhelyek az odalátogatás alkalmával is olyan arcukat mutatják, amiket megelőzően elképzelték róluk. SAID (2000 [1978]) „képzeleti földrajza” (imaginative geography) is hasonlóképp ruhazza fel a Keletet tulajdonságokkal és az idealizált nemzeti vagy regionális tájképek is így alakultak, alakulnak. Mindezekkel kitűnően harmonizál, ennél fogva példával szolgál, PATAKFALVY-CZIRJÁK ÁGNES (2021) székely zászlóról írt monográfiája. Ebben a zászló, továbbá az ahhoz kötődő politikai és hétköznapi rítusok helyei lieu de mémoire-ként működve a közösség összetartozását és identitását konstruálják, mi több, a lobogó a székely autonómiáért folytatott harc szimbólumává válik. Kitalált és újrakonstruált hagyományok kötődnek hozzá, és a székelység „elképzelt közösségével” való azonosulást is elősegíti az egyén számára, miközben megerősíti Székelyföld képzeleti földrajzát, amit egyébiránt túlnyomórésztben az anyaországi tekintet generál. Hasonló, mégis különböző példákat találhatunk Kelet-Közép-Európa egyéb régióiban, melyek közül néhányat e tanulmány is említeni fog.

Az emlékezetkutatások nem csak a történezszer, hanem az antropológusok érdeklődését is felkeltették. A társadalmi emlékezet átöröklődésével, valamint a tér és az emlékek összefonódásával kapcsolatos kutatások egy brit szociálatropológushoz, PAUL CONNERTONHOZ (1989; 2009) kötődnek. Gyakran idézett művében a „Hogyan emlékeznek a társadalmak”-ban (How Societies Remember) a kollektív emlékezet fennmaradását, öröklődését, utókorra gyakorolt hatását vizsgálja. Bevezeti a *habituális emlékezet* fogalmát, amely ellentétben a CONNERTON előtt már sokat tanulmányozott *tudatos* múlt-konstrukciókkal, sokkal inkább a „megtestesült”, inkorporálódott, ismétlődő (gyakran öntudatlan és reflektálatlan) cselekvéseken alapul. Ezek az átöröklített testi gyakorlatok (gesztusok, testtartások, öltözködés), viselkedési komplexek, szokásszerű megnyilvánulások visszatükrözik és

mege erősítik a társadalmi hierarchiákat, normákat és struktúrákat. GYÁNI GÁBOR (2007), alkalmazva CONNERTON elméletét, a magyar társadalomban jelen lévő Kádár-kori kollektív emlékezetet is a habituális emlékezeten keresztül ragadja meg, amennyiben az ún. „szocializmusban” kialakult magatartási minták, a hatalomhoz, a magán- és közösségi tulajdonhoz való diszpozíciókban élnek tovább a rendszerváltás utáni Magyarországon, még a 21. században is.

Társadalomföldrajzi perspektívából még inkább kiemelkedő CONNERTON (2009) *helyemlékezete* (place memory), illetve annak hangsúlyozása, hogy az emlékezet konkrét földrajzi helyszínekhez kötődik. Egészen az ókortól eredezteti azt az elképzelést, hogy az „emlékezés művészete” (art of memory) a klasszikus korban a térben és időben stabilnak tekinthető helyekhez kapcsolódott. Megkülönböztet egyéni (személyes és érzelmi kötődésű), illetve kollektív (kulturális és történelmi jelentőségű) helyemlékezeteket, amelyek az ókortól kezdve a modern nemzetállamok létrejöttéig stabilitást adtak a közösségeknek. Mindezek későbbi szétzilálódását a modernitás számlájára írja, ahol a mobilitás, az urbanizáció, az élet átmeneti jellege a helyekhez kötődő emlékezet erodálódásához vezet. CONNERTON koncepciója a helyemlékezetről abban különbözik az asmanni kulturális emlékezettől, hogy az emlékeket konkrét fizikai helyszínekhez rögzíti, és hangsúlyozza a modernitás által generált társadalmi változások által támasztott kihívásokat, míg a kulturális emlékezet szélesebb körű, nem feltétlenül helyfüggő közösségi narratívákra alapoz. A connertoni helyemlékezet a lieu de mémoire-al is rokonítható, abban viszont jelentősen különbözik, hogy a norai megközelítés az emlékezetet nem horgonyozza kizárólag földrajzi helyekhez, a „helyet” metaforikusan is értelmezi.

Posztmodern (földrajzi) megközelítések és az emlékezet érzelem vezérelt, affektív vonatkozásai

A hely statikus és alig változó, éppen ezért biztonságos jellegét nem csak CONNERTON, hanem az akkori kortárs társadalomföldrajzosok is hangsúlyozták. EDWARD RELPH (1974), néhány évtizeddel CONNERTON előtt az autentikus helyek esszenciáját kutatta és a modernitás következtében kialakuló hely-erózióról, illetve helyvesztésről (placelessness) értekezett. A *posztmodern társadalomföldrajz* azonban kritikusan szemléli a dinamikától megfosztott helyértelmezéseket és a veszteség-narratíva alapú megközelítéseket. Ezekkel ellentétben a helyek fluiditásáról, progresszív helyérzékelésről, a lokális és globális összefonódásáról, hibrid helyekről beszél, valamint a kölcsönhatásokra fókuszál (MASSEY, D. 1994; 2005). Ezeknek a kölcsönhatásoknak természetesen része az emlékezet is, ahol a különböző léptékű emlékezet-narratívák (a lokálistól a globálisig), egymással hibridizálva alakítják ki a helyek egyediségét, identitását. A posztmodern megközelítések más szempontból is „beavatkoznak” az emlékezet kutatásokba, mivel a posztmodern társadalomban az „igaznak” és „valódinak” tekintett múlt elmesélésének monopóliumai megszűnnek, valamint a múlthoz való hozzáférés demokratizálódik, így a nemzeti narratíváknak alternatívákkal és ellenemlékezetekkel kell megküzdeniük. Ebben a küzdelemben felerősödik a múlt monopóliumaiért folytatott harc, ennél fogva a társadalomtudományok számára a kollektív emlékezetek és narratívák bemutatása mellett hasznosnak tűnik a múlt rekonstrukcióit végző gyakorlatok és aktorok kutatása is (ZOMBORY, M. 2011).

Az emlékekhez való viszonyt jelentősen befolyásolták a 20. század tragikus, érzelmmel telt történelmi eseményei. Az I. világháború lövészárkainak traumatikus élményeit magukkal hordozó túlélők reakcióit (sírás, zokogás, örvénylés) az akkori társadalom még értetlenül kezelte és jellemhibának tartotta, de a II. világháború és az azt követő lokális

háborúk *poszttraumáinak* tanulmányozása végül az egyén életét hosszú távon is befolyásoló *poszttraumás stressz szindrómát* hivatalosan is elfogadottá tették. A kutatások azt is kimutatták, hogy mindez generációkon keresztül él és a családi hagyomány vagy a közösségi emlékezet részévé válik (ORVOS-TÓTH, N. 2018). Tovább erősítik ezeket az eredményeket a legújabb molekuláris biológiai kutatások, melyek révén világossá vált, hogy a traumák sejtszintű molekuláris változásokat generálnak, amit az örökítő anyag megőriz, ennél fogva az utódok DNS-ében is megfigyelhető (SCHULTE, P. M. – HALL, J. G. 2018). Ennek a felismerésnek azért van különleges jelentősége, mert ezáltal egyértelművé vált, hogy a traumatikus élmények nem csak kulturális, hanem biológiai értelemben is öröklődnek, ennél fogva a hozzájuk kötődő emlékezet narratívák konstruálását nem csak a kultúra, hanem a viselkedés kialakításán keresztül a gének is befolyásolják. A gének mellett, a központi idegrendszer anatómiai-élettani vizsgálatai során arra is fény derült, hogy az agy biológiai folyamatai is támogatják *emlékezés*, valamint az *érzelmek és affekciók* összekapcsolódását. Az emléknymok tárolása és az érzelmi reakciók ugyanis bizonyos agyi struktúrákban, a hippokampusz és a mandulamag területén összekapcsolódnak (TRUPKA, Z. 2016). Összességében az emlékezet egy különösen erős, kulturális és biológiai értelemben is mélyen belénk íródott, viselkedésünket, emócióinkat, személyes és társas identitásunkat befolyásoló-irányító jelenséggé íráható le, nem véletlen tehát, hogy közösségi és politikai (újra)hasznosítása rendkívül sikeres és a társadalmi struktúrákba is mélyen beágyazódik.

A poszttraumákhoz hasonlóan az érzelmekkel és az emlékekkel kapcsolatos elemzések a 20. század tragikus háborúi után kaptak különös figyelmet. Ezek közé tartozik az a megfigyelés, hogy a feldolgozhatatlannak tűnő háborús borzalmak közömbösítési és izolációs reakciókat váltottak ki, amit GORER (1955) a *halál pornográfiájának* nevezett. E szerint a modern ember eltávolítja és izolálja a halált a mindennapi élet helyszíneitől és tabuként kezeli, hasonlóképp, ahogyan a szexualitáshoz viszonyultak a viktoriánus társadalomban. Ez az *elkülönítési gyakorlat* lieu de mémoire-okat eredményez, például háborús emlékművek és emlékhelyek formájában, utólagos értelmet adva a halálnak. Mindennek természetesen emlékezetpolitikai dimenziói is vannak. A különböző korszakok emlékei generációkat is elkülöníthetnek egymástól, a tapasztalatközösségek közösen átélt eseményeinek személyiségformáló erejük van, kialakítva a generációs identitást.

A térrészek vagy helyek által kiváltott pszichikai hatásokkal a *környezetpszichológia* foglalkozik; a helyérzésen, helykötődésen és különösen a helyidentitáson keresztül az aldiszciplína a társadalomtudományokhoz kapcsolódik. A kutatások rámutattak, hogy a személyes és csoportidentitás kialakulásában jelentős szerepe van a fizikai környezetnek is. A helyeket a különböző társadalmi vagy etnikus csoportok másként érzlelik és ez a folyamat növeli a csoport megkülönböztethetőségét, határképző ereje van, továbbá, ha a fizikai környezet sérül vagy hirtelen megváltozik, akkor a szintén sérült helyidentitást is újra kell építeni (DÜLL, A. 2015).

Földrajz és emlékezetkutatás

A társadalomföldrajz viszonylag későn, a 20. század végén kezdett bekapcsolódni az emlékezetkutatásokba. A tudományág számára az emlékezet terei által kiváltott élmény alapú, érzelmi valamint interpretációs reflexiók mellett a közösségek emlékezet-orientált téri konstrukciói kerültek középpontba. Többben arra hívták fel a figyelmet, hogy az emlékezettel összefüggésbe hozható kollektív tapasztalatoknak és közösségi identitásoknak nem csak a szociális, hanem a földrajzi kontextusait is szükséges elemezni. ATKINSON és

COSGROVE (1998) a térbeliség és a kollektív emlékezet közötti bonyolult kapcsolatokra fókuszálnak, és a mellett érvelnek, hogy az emlékezet térben konstruálódik, a tájak pedig *emlékezetszínházként* (memory theatre) működnek, ahol a múltat folyamatosan „újrajátsz-szák” és materiális formákban keresztül (újra)reprezentálják. Megerősítve mindezeket, HARVEY (2002) szerint, mivel az emlékezet a térben helyezkedik el, ezért a kulturális narratívákba ágyazott földrajzi koordinátákon keresztül érthető meg. Kiemeli, hogy az emlékezet földrajzi kontextusa döntő fontosságú annak megértéséhez, hogy a kollektív identitások hogyan alakulnak ki és maradnak fenn a térbeli praxisokon keresztül.

Az emlékezet földrajzi szempontú megközelítéseinek egyre erősödő jelentőségére a Social & Cultural Geography emlékezzettel foglalkozó, 2004-es tematikus száma (Volume 5, Issue 3) hívta fel a figyelmet. STEVEN HOELSCHER és DEREK H. ALDERMAN (2004) összefoglaló jellegűnek tekinthető, bevezető cikkükben az emlékezet és a helyek kapcsolatát elemzik. Hasonlóképp, az itt már korábban említett HALBWACHS és NORA nyomán a helykötődés és a helyidentitás témáira fókuszálnak, köztereken, emlékhelyeken és emlékműveken keresztül bemutatva a felidézett és újrakonstruált történelmi narratívákat, amelyek a kollektív identitás és a folytonosság érzetét erősítik a közösség tagjai-ban. Felhívják a figyelmet a hatalmi dinamikákra, többek között arra, hogy az uralkodó csoportok, megerősítve kontroll-szerepüket, hogyan manipulálják a kollektív, illetve a történelmi emlékezetet, míg a marginalizált csoportok az alternatív emlékezet-narratívák segítségével az elnyomással szembeni ellenállást reprezentálják. A szerzők az emlékezet elméleti kereteit a legkülönbözőbb földrajzi helyek és példák segítségével töltik meg konkrét tartalommal, egyik ezek közül a dél-afrikai Robben Island. A sziget jól példázza azt, hogy a helyek hogyan válhatnak az emlékezet szimbolikus csataterévé, ebben az esetben a történelmi-társadalmi változások tükörképeként az apartheid alatti elnyomástól az utána következő megbékélésig.

A Fokváros melletti Robben Island közel 400 éven keresztül volt az elkülönítés és az erőszak szimbóluma. Politikai foglyok, köztük NELSON MANDELA is raboskodtak itt. A dél-afrikai rendszerváltás után, az imázsváltás részeként üdülőhellyé akarták alakítani, de ez óriási társadalmi vitát váltott ki, minek következményeként 1999-ben az UNESCO világörökség része lett, bemutatva a börtönsziget kolonális és modernkori történetét. Ma fontos turistacélpont, amely ráirányítja a figyelmet a felejtés és a múlt kereskedelmi hasznosításának kérdéseire, továbbá a kollektív emlékezet kiszámíthatatlanságára. Központi szerepe volt a politikai identitás kialakításában, megőrzésében és megkérdőjelezésében, de arra is jó példával szolgál, hogy az emlékezet egyszerre egyedi és egyetemes, valamint arra, hogy az emlékezet és a hely között elválaszthatatlan a kapcsolat. Ez utóbbi különösen fontos a szerzők számára és NATHAN WACHTEL antropológust idézve hangsúlyozzák, hogy „az emlékek megőrzése a térben való rögzítésükön alapul” (WACHTEL, N. 1986, p. 212). HOELSCHER és ALDERMAN (2004) a tematikus szám további cikkeiből is hoznak példákat és ezek segítségével járják körül a turisztikai célpontok emlékezetben betöltött funkcióit (örökségturizmus) valamint a közösségi rituálék és fesztiválok szerepét (performatív emlékezet). Rámutatnak továbbá az aktivizmus és az alulról jövő kezdeményezések erejére, illetve a globalizáció és az emlékezet kapcsolataira. A mellett érvelnek, hogy a társadalom- és kulturális földrajz kulcsfontosságú szerepet játszik annak megértésében, hogy az emlékezet *különböző léptékekben* értelmezhető a lokálistól a globálisig.

A fentiekén túl OWAIN JONES és JOANNE GARDE-HANSEN (2012) az emlékezet *átfogóbb integrálása* mellett érvelnek, és az identitás, valamint a szociális praxis kialakításában betöltött szerepére irányítják a figyelmet, illetve arra, hogy a téri reprezentációkon túl, a performatív aktusok, az érzelmek és affektusok, vagy a materiális környezet hangsú-

lyozása a nem-reprezentatív (vagy másképp: „több, mint reprezentatív”) elmélethez kapcsolják az egyéni és közösségi emlékeket. DAVID STOREY (2012) a terület, az emlékezet és az identitás összefonódásait a területigénylés aktusain keresztül elemzi. Rámutat arra, hogy a területigénylés praxisa összefonódik a múltbeli események, kulturális gyakorlatok és a társadalmi kapcsolatok emlékezetével. Hangsúlyozza, hogy az emlékezet a *területi identitások* kialakulásánál is alapvető szerepet játszik, melyen keresztül a közösségek érzékelik határaikat és viszonyulnak környezetükhöz. STOREY szerint az emlékezet és a terület közötti kapcsolat különösen nyilvánvaló olyan kontextusokban, ahol a történelmi narratívák vitatottak.

Mivel ebből a szempontból Kelet-Közép-Európa minden országa érintett, nem kétséges, hogy a társadalmi konfliktusok térbeli lenyomatai, valamint az emlékezet segítségével kialakuló és újrakonstruálódó terek identitástermelő kapacitása szintén a földrajzi vizsgálatok tárgyát képezik (DROZDZEWSKI, D. et al. 2016). A múlt emlékei alapján megismert és elképzelt földrajzi helyek a következő generációk számára új értelmezési lehetőségeket kínálnak, létrehozva az *emlékezettájakat* (memoryscapes) (BUTLER, T. 2009). A memoryscape a táj (landscape) és az emlékezés kombinációjából létrejött, ma már elterjedt társadalomföldrajzi fogalom, egy többdimenziós, kulturálisan beágyazott tájképet jelöl, amely az emlékezet materiális, történelmi, közösségi és kulturális örökséget hordozza. A konfliktusos múlt téri örökségének újraértelmezésével az emlékezettáj a megbékélés színterét is jelentheti, többek között az egykori ellenfelek közös rítusai révén (DAWSON, G. 2016). Számtalan ilyen példát kínálnak a II. világháború utáni, a mai napig tartó, a múlt sebeit feldolgozó és felejtetni kívánó közösségi emlékezet-rítusok. A háborús vagy hatalmi agresszióhoz kötődő emlékek azonban gyakran traumatikusak, ahogy ezt a Robben Island-i példa is mutatta. A *traumatájak* (traumascapes) olyan megkülönböztetett részei a térnek, ahol az erőszak, a szenvedés és a veszteség a jelenben is érezhető, ahol a múlton nehéz túllépni, ezért emocionális válaszokra késztet. A traumatáját kulturális gyakorlatok hozzák létre (pl. gyász, felidézés, megemlékezés), melyeket individuális cselekvők vagy különböző társadalmi csoportok és szervezetek működtetnek (TUMARKIN, M. 2005).

Az emlékezet és a földrajz kapcsolatában erőteljesen nyomon követhetőek azok az elméleti hangsúlyeltolódások, illetve térelméleti diskurzusok, amelyek – különösen a *kulturális földrajz* – koncepcionális irányait befolyásolták. Míg a reprezentációs kultúrföldrajzban (representational cultural geography) a jelentéseknek, a szimbólumoknak, a helyek és tájak „szövegként” való értelmezésének, továbbá az ezekhez kötődő diszkurzív terek megjelenítésének van kiemelt jelentősége, addig a nem-reprezentációs (vagy másképp, „több, mint reprezentációs”) kulturális földrajz a performativitás, az érzelmek, az affektusok, vagy a testi megtapasztalások jelentőségét hangsúlyozza (THRIFT, N. 2008; ESZENYI O. 2016; SIMPSON, P. 2021). A két szemléletmód egyáltalán nem összeegyeztethető, így újabban megjelentek azok a megközelítések is, amelyek a két irányzat egyesítésére törekednek. A perspektívák komplex alkalmazására jó lehetőséget kínál az emlékezet palimpszesztiként való értelmezése, különösen a városi terek esetében.

A *palimpszeszt koncepció* eredendően az irodalomhoz, az írott szövegekhez, az intertextualitáshoz kötődött. GÉRARD GENETTE (1997 [1982]) által vált elterjedt fogalom, aki a szövegek egymásra íródását, „törlését” és újráírását vizsgálta *Palimpsests* című művében. Kifejezetten a városi emlékezeti terekre azonban ANDREAS HUYSEN (2003) alkalmazta a palimpszeszt-metaforát – Berlin példáján. Ahogyan fogalmaz, „[a] jelen térnek markáns lenyomatai a képzeletben összeolvadnak a múlt maradványaival, a törlésekkel, a veszteségekkel és a heterotópiákkal. Berlin központja és az egyesítés utáni újjáépítése kiváló példa az efféle képzelet működésére” (HUYSEN, A. 2003, p. 7.). A palimpszeszt-szerű

olvasást azért tartja hasznosnak, mert „a történelmi, intertextuális, konstruktív és dekonstruktív irodalmi olvasási technikák beépülhetnek a városi terekről mint kollektív képzeletünket formáló élettérrel alkotott megértésünkbe” (HUYSEN, A. 2003, p. 7). HUYSEN műve nagy hatással volt a városföldrajzi és emlékezetpolitikai diskurzusokra, különösen a posztoszocialista és posztkoloniális városok esetében. Az előbbi magyar vonatkozású társadalomföldrajzi interpretációja BAROCH CSABA és BERKI MÁRTON (2018) Lvivről írt elemzése, ahol a város materiális és immateriális egymásra rakódó, felülíró, törlődő, illetve újraértelmezett emlék-rétegeit mutatják be az épített környezet, házfalak, graffitik és utcanevtáblák analízisével. A palimpszeszt-metafora a reprezentációs kultúrföldrajzban használt összetett jelentésszerkezeteket a többretegű, egymásra író, kivillanó és tovább élő emlékezet töredékek formájában ragadja meg, ugyanakkor a testi megtapasztaláson, az érzelmeken és az afektusokon keresztül a nem-reprezentációs elméletet is használja. Egyszóval, a városi tér emlékezetének palimpszesztként történő bemutatása nemcsak az értelmet, hanem a megélt tereket is képes ábrázolni.

Nem csak a fent bemutatott lvivi példa esetében játszott jelentős szerepet a toponímia, valamint a városi köztereken is megjelenő, gyakran vitatott, hegemon illetve szubaltern nemzeti-etnikai identitás, hanem ERŐSS ÁGNES (2017; 2024) munkáiban is. ERŐSS beregszászi és nagyváradai példák sokaságán keresztül mutatja be a kollektív emlékezet térbe íródását, a szimbolikus térfoglalásokat, illetve az emlékezet és a hatalom lokális és nemzeti struktúráit. E közép-kelet-európai többnemzetiségű városok komplex valóságában a kollektív emlékezet nem pusztán történeti tudásként jelenik meg, hanem térbeli gyakorlatként, amely egyben identitáspolitikai állásfoglalás, ennél fogva, a szimbolikus tér az emlékezet földrajzi hordozója, miközben a hatalmi viszonyokat is ábrázolja. Az *etnikai-nemzeti identitás* által orientált emlékezeti terek a Balkán városaiban is jól megfigyelhetők, mint ahogyan arra BOTTLIK ZSOLT (2017) is rámutatott Mostar megosztott városi tájképének elemzésekor. Az etnicitáshoz, valamint a nacionalizmushoz kötődő emlékezetföldrajzi megközelítések, ha nem is a témára fókuszálva, de a hazai etnikai földrajzi kutatásokban is megjelennek, mint pl. az ELTE etnikai földrajzi kutatásokkal kapcsolatos könyvsorozatában (BOTTLIK Zs. 2016; 2018; KÖSZEGI M. 2018.) Sajnos a vonatkozó magyar nyelvű földrajzos szakirodalom igen szűkös, ezért a fenti példák különösen értékes kivételeknek számítanak, ugyanakkor az emlékezet és a földrajz kelet-közép-európai kontextusait is megjelenítik.

Emlékezet- és traumatájak Kelet-Közép-Európában

Kelet-Közép-Európa háborúkban bővelkedő 20. századi történelme a jelen poszt-konfliktus-terein, emlékezet- és traumatáinak egymást is átfedő transznacionális hálózatát hozta létre. A posztoszocialista országokban ráadásul a kötelezően elfojtott emlékek, a „néma hagyomány” (GYÖRGY, P. 2000), a „trauma szégyene és a szégyen traumája” (HELLER Á. 2006), valamint a történelmi emlékezet rendszerváltás utáni újraértelmezési hullámai konfliktusoktól sem mentesek. Jól példázzák mindezt az 1956-os forradalom interpretációi, továbbá az ezzel kapcsolatos emlékek, események és helyszínek újrakonstrukciójára tett kísérletek. Az ún. „szocializmus” utáni politikai változások az oral history, az elbeszélte történelem és az emlékezettel kapcsolatos kutatások fellendülését eredményezték a kelet-közép-európai térségben. Egy-egy országban komoly pénzeket áldoztak arra, hogy az addig elhallgatott saját emlékeket és élettörténeteket összegyűjtsék. A balti államokban ez összetetlenebb volt a nemzeti emlékezet és identitás újrakonstrukciójával. Észtországban a Szovjetunió baltikumi szerepvállalásainak átértelmezése (pl. a „felsza-

badítást” inkább hódításként élték meg) komoly összetűzésekhez vezetett a helyi oroszok és észtek között, s mindez, az egyéb szimbolikus és valós összecsapások mellett, a tallinni szovjet háborús emlékmű körül, a „bronzkatona konfliktusban” kulminálódott (KÖRESAAR, E. – JÖESALU, K. 2016). A kelet-közép-európai kényszermigrációk hatalmas területeket tettek időlegesen lakatlanná, a kitelepítettek és a deportáltak által hátrahagyott épületek és térkonstrukciók, mint valami néma társadalom vette körbe a beköltözőket. Az eltávozottak emlékezete még akkor is jelen volt, ha a materiális nyomokat az aktuális hatalom igyekezett eltüntetni, lerombolni. Ezzel a hagyománnyal az új közösségeknek és az új hatalomnak is kezdeni kellett valamit. Az „elveszített múlt”, a nemzeti traumaként interpretált változások az emlékezeti narratívákban naturalista szóképeket generáltak. A „csonkolás” és az „amputáció” gyakori szereplői ennek a szótárnak, mint pl. a „megcsonkított” nemzet (a Trianon utáni Magyarországra utalva), vagy a város „amputált” emlékezete Kalinyingrád esetében.

Königsberg esete Kelet-Európában is egyedinek számít, abban az értelemben, hogy a háború után a megmaradt materiális emlékeket is viszonylag sikeresen eltüntették. Új, szocialista várost építve, a Königsberg-Kalinyingrád átmenetet is tagadva, megpróbálták nem létezőnek tekinteni a város porosz-német múltját, kiradírozva a múltbéli emlékeket. Mindez a Szovjetunió összeomlása után is csak kissé változott, ennél fogva kevés olyan írással találkozni, ami a város német identitását boncolgatná. Az egyik kivétel a Nagy-Britanniában élő orosz író, ZINOVIJ ZINIK (2005), aki „Apám lába” (Hora moego otca) című elbeszélésében apja II. világháborúban, Kalinyingrádban amputált lábát, illetve lábprotézisét használja meglehetősen naturalista és groteszk, ugyanakkor erőteljes és átélhető metaforaként a veszteség, az emlékezet és az identitás interpretálására. ZINIK az organikus egészeről leválasztott emlékek háttorzongató jellegét hangsúlyozza apja testetlen lábának képében. A torzként, illetve torzóként ábrázolt emlékezetet a testi csonkok és a város sebhelyei reprezentálják, és mindezeket saját, szakadozott azonosságtudatával és a város identitásával is kapcsolatba hozza. A hiányzó láb visszatérő motívuma a veszteség, a befejezetlenség és az identitás töredezettségét szimbolizálja (BLACKER, U. 2015). ZINIK novellája tágabb értelemben a kelet-európai individuális és kollektív identitásválságot jeleníti meg, ahol az íróhoz, illetve az apjához hasonló szubjektumok a bürokratikus, rosszul működő, depresszív és groteszk társadalmi intézményekben elveszve az emberi méltóság és a hagyományok maradványaiba kapaszkodva próbálják egyéni és közösségi identitásukat újrakeretezni.

A kelet-közép-európai traumatájak további tanulmányozása újabb szorongató metaforákat teremtett. A Holokauszt következményeként kiüresedő városok és városrészek további sorsát, reprezentációit, az új beköltözők viszonyulásait, a túlélők és azok rokonainak traumafeldolgozásainak térbeli vonatkozásait HIRSCH és SPITZER (2009) „kísértek” (ghosts) képében jeleníti meg. A helyszín, a 19. század végére többségében zsidók és németek által lakott Csernyivci (Чернівці) traumatikus története tipikusan kelet-közép-európai. A szláv gyökerekkel rendelkező, 1775-től a Habsburg Birodalomhoz tartozó bukovinai város (Czernowitz) németesedő és asszimilálódó zsidó közössége, az I. világháború után a Román Királysághoz került (Cernăuți). A II. világháború és a Holokauszt következményeként azonban ezek a lokális életvilágok megszűntek, a város a Szovjetunió (Csernovci), végül pedig Ukrajna része lett. A zsidó és az osztrák-magyar hagyományok eltűntek, illetve egy-egy épület és emlékhely formájában maradtak csak fenn. A kísértet vagy szellem metafora (könyvük címe: *Ghosts of Home – The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*) pedig azokat az emlékeket és identitásokat szimbolizálja, amelyek a történelmi események, különösen a Holokauszt okozta fizikai és kulturális törlés ellenére fennmaradtak. MARIANNE HIRSCH (2008) korábban is foglalkozott azzal a komplex

kapcsolattal, amit a traumatikus események utódgenerációi ápolnak azok emlékeivel, akik viszont átélték azokat. Mindezt a *posztemlékezet* terminológia segítségével írta le, mely hangsúlyozza, hogy a múltbeli tapasztalatok továbbra is hatással vannak a jelenre, ennél fogva a történelem, az identitás és az emlékezet összetett hálóját hozzák létre. A „szellemek” a nosztalgia és az elvesztett világ utáni vágyakozás érzését is felidézik, illusztrálva a jelentős átalakuláson átment helyekre való emlékezés érzelmi ellentmondásait (HIRSCH, M. – SPITZER, L. 2009; BECKER 2016).

A fentebb említett hasadt, töredezett, amputált, illetve szellemként megjelenő emlékezet-metaforákkal meglehetősen jól harmonizál ALISON LANDSBERG (2004) *prosztetikus emlékezet* koncepciója. LANDSBERG arra figyelte fel, hogy a tömegkultúra korában a nem szervesen illeszkedő, protézis-szerű emlékezeteket az emberek már nem személyesen élik át, hanem kulturális műalkotások, például filmek, a televízió és más médiumok segítségével. Az így konstruált emlék alkalmas arra, hogy egy távoli esemény is átélhető részévé váljon a lokális vagy nemzeti emlékezetnek. LANDSBERG például ilyennek látja az 1923-as Rosewood-i mészárlást, a feketék elleni erőszak egyik legborzasztóbb eseményét, ami a filmek, a könyvek és a tömegmédia segítségével a 21. századi amerikai társadalom emlékezetébe is beépül. Mindezekkel összhangban, CELIA LURY (1998) *prosztetikus kultúráról* beszél, mely szerint a kortárs identitások egyre inkább technológiai közvetítés révén alakulnak. Ennél fogva az emlékek a képekkel és a médiával való interakciók során jönnek létre, s így a tapasztalatok a technológia révén kiszélesednek, ugyanakkor a személyes élmények beszűkülnek. A nem közvetlen tapasztalások pedig protézisként illeszkednek az egyéni és a társadalmi emlékezet folytonosságokat és szakadásokat mutató komplex alakzatához. Habár LURY és LANDSBERG nem kelet-európai példákat hoznak koncepcióik igazolására, a prosztetikus emlékezet meglehetősen jól alkalmazható az itteni példákra is. A traumatikus történelmi események „gondoskodtak” arról, hogy a helyek és életvilágok eseményvonalában olyan szakadások következzenek be, amelyeket aztán már csak szimbolikus műtétek és protézisek segítségével lehet összefoltozni. Az elméleti újrahasznosítás következtében felmerülhet a kérdés, hogy a kelet- illetve kelet-közép-európai emlékezet- és traumataják elemzéséhez más módszerek kellenek-e vagy pedig alkalmasak azok a koncepcionális képződmények, amelyek többnyire a nyugati tudományos mező termékei. Egyáltalán, létezik-e valamiféle kelet-(közép)-európai, posztszocialista sajátosság, ami leginkább erre a régióra jellemző?

BLACKER és ETKIND (2013) a régió emlékezetét a *posztszocialista, posztkatasztrófális* terminusokkal illetik, és érvelésük szerint bizonyos esetekre a *posztkolonialista* jelző is érvényes. Gondolatmenetük értelmében, a történelmi események, a mindenkori birodalmak hegemon törekvései, a háború, a Holokauszt, és a kommunista elnyomás utóhatásai többszörös „poszt-állapotot” eredményeznek, ami megkülönbözteti a régiót a Nyugattól. Míg Kelet-Európa kölcsönösen átfedő traumanarratívái hol keresztezik, hol felerősítik egymást, addig Nyugat-Európában kevésbé vitatott a II. világháború és az azt követő időszak emlékezete. Ellentétben a Nyugattal, ahol az emlékművek és az emlékhelyek játsszák a fő szerepet, a kelet-európai emlékezet sokkal dinamikusabban fejeződik ki a szövegekben, a regényekben, a filmekben, és mindez egy bizonytalanabb, képlékenyebb, folyamatosan vitatott emlékezeti tájképet eredményez. Mindezek mellett a traumatikus elhallgatások, az elfojtott emlékek szintén jellemzőek a keleti tájképre. Ugyanakkor, míg Nyugaton a traumát a passzív reprezentáció jellemzi, addig a kelet-európai társadalmak aktívan emlékeznek egymást keresztező veszteségeikre, újra és újra bemutatják azokat, egyfajta *áldozati versengésbe* hajszolva saját közösségeiket. BLACKER és ETKIND (2013) elkülönítik az „emlékezet helyszíneit” az „emlékezeti eseményektől”. Ez utóbbi az emlékezés (gyakran vitatott) performatív aktusait jelenti, ami Kelet-Európában sokkal inkább

része az emlékezeti kultúrának (pl. Katyn, holodomor, pogromok stb.). E performatív aktusok nyilvános diskurzust generálnak, amelyek aztán újraértelmezik a kollektív identitást. Az emlékezésnek ez a dinamikus formája kevésbé jellemző Nyugat-Európában, ahol inkább a statikus, intézményesített formák terjedtek el, többek között kommemoratív rítusok formájában.

Kelet-Közép-Európában általános élmény, hogy a 19.-20. századi traumákat *emlékezet-monopóliumok* magyarázzák az éppen aktuális hatalom ízlésének és érdekeinek megfelelően. Így jöttek létre például a palimpszesztként egymásra rakódó mítoszok a kommunista uralom alatt, mint a „fasizmus feletti győzelem”, a bűnöktől távolságot tartó „ártatlanság” vagy a „szocialista nemzet egységének” mítoszai (WAWRZYŃIAK, J. 2015). Ezek aztán a megelőző korok, valamint a rendszerváltás utáni, szintén monopóliumra törekvő transznacionális, nemzeti, regionális és lokális mítoszokkal keveredve olyan turbulens emlékezetörvényeket hoznak létre, amelyek bármelyik pillanatban affekciókkal és emóciókkal telített társadalmi konfliktusokhoz vezetnek. Mivel mindezek gyakran területekhez és helyekhez kötődnek az átfedések miatt a materiális és szimbolikus tér is a viták középpontjába kerül. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a Nyugat emlékezet-diskurzusai nélkülöznék a vitát, vagy az érzelmekkel telített performatív aktusokat. Újabbban ez utóbbiak a gyarmati örökség térbeli reprezentációit kérdőjelezik meg, továbbá hevesen vitatják a kolonialista múlt létező narratíváit (ROWLANDS, M.–DE JONG, F. 2008). A demonstrációk, szoboreltávolítások, a városi terek újraértelmezésére irányuló törekvések összekapcsolódnak a hegemon narratívák megkérdőjelezésével, a kisebbségvédelemmel, a szubaltern vagy annak gondolt csoportok hangjainak felerősödésével. Mégis, ezek a nyugati viták nem kérdőjelezik meg az egyik vagy másik szembenálló csoport identitásának létezését, még akkor sem, ha nem egyenlő feltételek mellett zajlanak ezek a küzdelmek, továbbá ugyanúgy léteznek a nemzeti vagy a lokális emlékezetmonopóliumok, amelyek hatása nyilvánvalóan erőteljesebb. Az érzékletesség és a jobb érthetőség kedvéért a Nyugat-Kelet különbségeket egy német és egy lengyel példa segítségével mutatom be.

A német és a sziléziai példa

A gerendavázas-kitöltőfalas építészet (az ún. fachwerk), ahol a fagerendából készült szerkezeti elemek is szembetűnőek a házak falain, a német városok turistákat is csalogató látványosságai közé tartoznak. Nürnbergben ennek elterjedése a reneszánszhoz köthető. Az akkor olcsónak számító építészeti módszer segítségével a város kézműves mesterei emeletes házakat építhettek, utánózva a gazdag patríciusok kőből épült házait. A nemzeti identitás formálódásával összekapcsolódó német romantika kezdte először összekapcsolni a fachwerk építészetet Nürnberg prosperitásához jelentősen hozzájáruló, szorgalmas kézművesek képével, ezáltal pozitív szimbolikus köntösbe öltöztetve a kevésbé jómódúak korábbi otthonait és műhelyeit. A fachwerkben materiális értelemben is testet öltő, a szorgos kézművesek alkotta archaikus germán közösséget reprezentáló, valamint a dicsőséges múlthoz kötődő emlékezet-narratíva a nemzetszocializmus idején érte el csúcspontját. A III. Birodalom bukása után azonban ez az értelmezés eltűnt a közéletből; a gerendavázas-kitöltőfalas építészeti stílus kiemelt szerepe és a köré épült nacionalista-nemzetszocialista hagyomány hirtelen megszűnt. Mitöbb, a modernitás újabb áramlatai is hatással voltak a városi tájképre, melynek egyik melléktermékeként egyes házakat bevakoltak, eltüntetve a korábban látható faszerkezetet. Egészen az 1980-as évekig kellett várni, míg újra fellángoltak a viták a fachwerk városi térben betöltött szerepéről. Felülírva a ná-

ci múlt narratíváit a favázas házakat ma már sokkal inkább a szépséggel és a reneszánsz építészeti értékekkel társítják. Ennek eredményeként az óváros középkori jellege (poszt)modern köntösben újjáéledt, amit a Tiergärtnerplatz fejlesztési tervei és megvalósításuk is igazolnak. Nem véletlen, hogy a Tiergärtnerplatz Nürnberg óvárosának legszebbnek tekintett tere, a városi tájkép turisták számára leginkább eladható árucikke, ahol a fagerendás építészet a polgári jóléttel, és a középkori városi hangulattal párosul.

Mindezeket ELENA HUBNER és PETER DIRKSMEIER (2023) elemezte, bevezetve a „place-mories” („helyemlékek”) terminológiát annak érdekében, hogy a helyek reprezentatív és nem-representatív emlékeztetőföldrajzát egy átfogó elméletben egyesítsék. A *placemories* magyarra nehezen lefordítható, a szerzők által a „place” és „memories” szavak összevonásából kreált – e sorok írója szerint vitatható hozzáadott értékű – terminológiai újítás, amely egyébként fontos folyamatra, az állandóan fluxusban lévő helyemlék-konstrukciókra irányítja a figyelmet. A szerzők értelmezése szerint a favázas építészet homogenizált, selektív hagyománya egyfajta emlékeztetmintá térbeli megjelenítésévé vált, amely a 19. század óta kering az „érzelmi struktúrákban”. (A szerzők Raymond Williams terminológiáját – structure of feelings – alkalmazzák.) Ez a minta „orientációs rendszerként” működik Nürnberg városi lakossága és az odalátogatók számára, miközben közösen hozzák létre az óváros helyemlékezetét. A teremtési folyamat eredményeként létrejött „kézzelfogható múltnak” lehet, hogy kevés köze van a történelemtudományi megközelítésekhez, de az „érzelmi struktúrákkal” összhangban mindenki számára átélhető és értelmezhető (HUBNER, E. – DIRKSMEIER, P. 2023).

A lengyelországi példa a felső-sziléziai Świątochłowicében található és a hajdani Zgoda tábor emlékeztetőhöz kötődik. A német megszállás idején koncentrációs táborként működő intézményt sem a szovjet katonák, sem az újonnan megalakult lengyel kommunista hatóságok nem szüntették meg, hanem az eredeti funkciót megtartva, majdnem egy éven keresztül németnek tekintett vagy kollaborációval vádolt lengyel állampolgárokat öltek meg, illetve tartottak fogságban embertelen körülmények között. Arról, hogy kik követték el az emberiség elleni bűncselekményeket és hogy valójában mik voltak a táborba kerülés feltételei már eltérő magyarázatok keringenek a jelenkori lengyel közéletben.

A 19–20. században a szláv-német kulturális térben kikristályosodó, ugyanakkor önmagát a németektől és a lengyelektől elkülönítő felső-sziléziai kisebbség a területet annektáló náci Németország számára „germanizálható” csoportként jelent meg, ennél fogva megpróbálták a III. Birodalom szolgálatába állítani őket. Mivel sokak számára ez a túlélést jelentette, illetve nem is volt választási lehetőségük, később könnyen lehetett őket kollaborációval vádolni és ennek alapján a Zgoda táborba hurcolni. A valóság azonban még ennél is rosszabb volt: a beszámolók szerint bárkit összefogdoshattak Felső-Szilézia településein, aki korábban sziléziainak vallotta magát, vagy egyszerűen annak tekintették. Többen nem is értették, hogy miért kerültek a táborba. A hegemon lengyel központi narratíva ezeket a rémtetteket nem csak relativizálja, hanem egyértelműen a szovjetek nyakába varrja. A „lengyel koncentrációs tábor” kifejezést következetesen elutasítják, jóllehet bizonyítékok vannak azzal kapcsolatban, hogy lengyel kommunisták működtették az intézményt és lengyel keretlegények gyilkoltak a táborban. A sziléziai kisebbség narratívája egyáltalán nem jelenik a hivatalos kommemoratív rítusokban, de a történelemkönyvekben sem (BAHLCKE, J. 2011; MICHNA E. 2022). Ennek következtében narratívák és ellen-narratívák küzdenek egymással, a tábor helyén tartott éves megemlékezés pedig demonstrációnak is tekinthető a sziléziai kisebbség és az el nem mesélhető múlt, vagyis a szubaltern hangok megjelenítésének érdekében.

Habár jelentős különbségek vannak a német és a lengyel példa között, abban hasonlóak, hogy súlyos történelmi örökséget hordoznak, amelyek erőszakos diktatúrákhoz kötődnek. Éppen ezért mindkét helyen megfigyelhetők a múlt értelmezéseit, kollektív reprezentációit gyökeresen átformáló szakadások és törések. A nürnbergi példa azonban azt mutatja, hogy a nagy váltások ellenére sem alakult ki egy mindent elsöpörni kívánó narratíva, míg a sziléziai eset egymás el nem ismeréséről, a narratívák egymás mellettségéről szól. Más szavakkal, valamint a palimpszeszt metaforát újra felhasználva, míg a nyugati emlékezet palimpszesztjének mélyebb rétegei habár elhalványulnak és javításokkal, satírozásokkal telítettek, de láthatóak maradnak, addig a keleti palimpszeszt rétegeit mintha teljesen át akarnák írni és az alsóbb rétegeket láthatatlanná tenni. Ezek a különbségek az eltérő történelemmel és az eltérő közösségi tapasztalatokkal jól magyarázhatóak, nem érdemes őket az egyébként is relatív értéktengelyen elhelyezni összehasonlítás céljából. (Másképpen és egyértelműbben fogalmazva, érdemes lenne elkerülni a keleti „barbár” és „antidemokratikus” versus nyugati „civilizált” és „demokratikus” bináris oppozíciók újratermelését.)

Visszaulva a társadalomföldrajzi-társadalomtudományi elméletek kelet-közép-európai újrahasznosíthatóságának kérdéséhez, a különböző történelmi események valóban eltérő megközelítésekért kiáltanak, ugyanakkor nem állítható az sem, hogy e régióra ne lennének alkalmazhatóak a nyugati tudományos mező elméletei. Sokkal inkább hangsúlyeltolódások figyelhetők meg, továbbá az elhallgatott, egymást átfedő és folyamatosan vitatott, az identitáspolitikában is megjelenő narratívák következményeként nem csak a jelenségek, hanem az elméletek szintjén is meg kell, hogy jelenjen a komplexitás.

Végül, ahogyan azt HOELSCHER és ALDERMAN (2004) is szorgalmazta, a földrajzi elemzéseket nem kerülheti el az emlékezet és a lépték kapcsolatának vizsgálata – kelet-közép-európai kontextusban sem. A lengyelországi példa is jól mutatja a lokális (Zgoda tábor), a regionális (Felső-Szilézia) és a nemzeti (Lengyelország) szint értelmezéseinek, módszereinek és performatív aktusainak különbözőségeit, de a nürnbergi eset sem csak a városi léptéket tekinti elemzési egységnek, hanem ugyanúgy a kisebb térrészeket és tereket, valamint a nemzetállami kereteket egyaránt. E példákat elhagyva, és általánosabban az emlékezet európai, kontinentális léptékére fókuszálva, szupranacionális szintként megjelennek az uniós, illetve az összeurópai kezdeményezések, amelyek az európai történelmi emlékezet politikáit, perspektíváit és kihívásait próbálják láthatóvá tenni (PRUTSCH, M. J. 2015). Jellegzetes példája az efféle törekvéseknek a *European Network Remembrance and Solidarity* vagy a brüsszeli *House of European History* múzeuma. Mindezek mellett, a fentiekhez hasonlóan a transznacionális, illetve a határokon átnyúló emlékezet legkülönbözőbb eseteit és sajátosságait is érdemes a földrajzi elemzések tárgyává tenni.

Összefoglalás

Az emlékezet nem csupán a múlt eseményeinek megőrzését, illetve minél alaposabb rekonstrukcióját foglalja magában, hanem azok interpretációját és a jelen társadalmi diskurzusaiban betöltött szerepét is. Mivel szakirodalmi konszenzus van azzal kapcsolatban, hogy az emlékezet és a társadalom viszonya szoros kapcsolatban áll a térrel, melynek nem csupán lokációja és materialitása meghatározó, hanem szimbolikus jelenléte és a társadalmi interakciókban betöltött szerepe is, a társadalomföldrajz bekapcsolódása a tudományos diskurzusba nem meglepő. Az emlékezet a közösségek identitáskonstrukcióit is alakítja, következésképp a múlt eseményeinek értelmezésén keresztül befolyásolja a jelen identitás-narratíváit, amelyek gyakran egybefonódnak a térrel – leglátványosabban a hely-, illetve a regionális identitások esetében.

A kollektív és történelmi emlékezet nyugati modelljei időbeli szakaszokat és jól elkülöníthető formákat feltételeznek, azonban a kelet-közép-európai társadalmakban a múlt feldolgozása nem tekinthető lineáris folyamatnak, inkább egy kaotikusabb és folyamatosan vitatott diskurzusnak, ahol a különböző csoportok saját narratíváikat próbálják érvényesíteni. Így tehát a kelet-közép-európai emlékezet-orientált praxisok és identitásviták turbulenciája miatt az emlékezet és társadalom viszonyának stációi nem jeleníthetők meg úgy, ahogyan azt például NORA szakaszolása sugallja. Míg Nyugaton ehhez valamelyest hasonló viták a kolonialista múlt narratíváihoz és emlékhelyeihez kötődnek, addig Kelet-Közép-Európában az egyéni és kollektív traumákkal terhelt posztmemlekezeti jelenértelmezések a legkülönfélébb léptékű társadalmi csoportok identitását formálják, ennél fogva jóval mélyebbre hatolnak a társadalom szövetében, elég csak az ukrain háború kapcsán felmerülő múltértelmezések eltérő narratíváira gondolni. Mindebből következően a kommemoratív rítusok, az érzelmekkel telített társadalmi jelenlét és az identitáspolitikához vezető csatornák fájóbbá, élőbbé és versengőbbé teszik az emlékezet-orientált narratívákat.

A kelet-közép-európai emlékezetpolitika megértéséhez elengedhetetlen tehát, hogy figyelembe vegyük ezt a dinamikus viszonyt, amely nem illeszkedik a hagyományos, lineáris modellek kereteibe, és amely a kollektív identitásokkal folyamatos interakcióban van. Ebből következően a térséghez kapcsolódó kutatások elméleti alapjait kritikai diskurzusokon keresztül érdemes megközelíteni, alkalmazni és újrakonstruálni, továbbá a komplex, nem csupán egyetlen koncepcióhoz ragaszkodó elméleti keretrendszer megalkotása is elengedhetetlennek tűnik, hogy a tudományos analízisek a mindennapi életvilágok mélyrétegeibe is bepillantást engedjenek.

BARTA GÉZA

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest

gezabarta@gmail.com

IRODALOM

- ANDERSON, B. 2006 [1983]: *Elképzelt közösségek*. – L'Harmattan, Budapest. 190 p.
- ATKINSON, D. – COSGROVE, D. 1998: *Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870–1945*. – *Annals of the Association of American Geographers* 88. 1. pp. 28–49. <https://doi.org/10.1111/1467-8306.00083>
- ASSMANN, J. 2018 [1992]: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. – Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. 324 p.
- ASSMANN, J. – CZAPLICKA, J. 1995: *Collective Memory and Cultural Identity*. – *New German Critique* 65. pp. 125–133. <https://doi.org/10.2307/488538>
- BAHLCKE, J. et al. (szerk.) 2011: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. – Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, Gliwice. 556 p.
- BAROCH CS. – BERKI M. 2019: *Lwów, Lemberg, Lvov, Lviv – Az „oroszlánok városa” mint palimpszeszt*. In: KŐSZEGI M. et al. (szerk.) *Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben*. – ELTE TTK, Budapest, pp. 191–210.
- BECKER, B. 2016: *HIRSCH, M. and SPITZER, L.: Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory – Review*. – *Kritikon Litterarum* 43. 3–4. pp. 303–308. <https://doi.org/10.1515/kl-2016-0052>
- BLACKER, U. 2015: *Writing from the Ruins of Europe: Representing Kaliningrad in Russian Literature from Brodsky to Buida*. – *Slavonic and East European Review* 93. 4. pp. 601–625. <https://doi.org/10.5699/slaveasteurorev2.93.4.0601>
- BOTTLIK Zs. (szerk.) 2016: *Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban*. – ELTE TTK, Budapest. 228 p.
- BOTTLIK Zs. 2017: *A Divided Townscape? Ethnic Segregation in Bosnia and Herzegovina – the Mostar Case*. – *Sociální studia / Social Studies* 1/2017. pp. 71–93. <https://doi.org/10.5817/SOC2017-1-71>
- BOTTLIK Zs. (szerk.) 2018: *Etnikai földrajzi kutatások a Köztes-Európában*. – ELTE TTK, Budapest. 256. p.

- BOYER, P. – WERTSCH, J. W. 1999: *Memory in Mind and Culture*. – Cambridge University Press, Cambridge. 323 p.
- BUTLER, T. 2009: *Memoryscape: Integrating Oral History, Memory and Landscape on the River Thames*. – In: ASHTON, P. – KEAN, H. (szerk.) *People and their Pasts*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York. pp. 223–239. https://doi.org/10.1057/9780230234468_13
- CONNERTON, P. 1989: *How Societies Remember*. – Cambridge University Press, Cambridge. 121 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628061>
- CONNERTON, P. 2009: *How Modernity Forgets*. – Cambridge University Press, Cambridge. 149 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627187>
- DAWSON, G. 2016: *Memoryscapes, Spatial Legacies of Conflict, and the Culture of Historical Reconciliation in 'Post-Conflict' Belfast*. – In: GOBODO-MADIKIZELA, P. (szerk.) *Breaking Intergenerational Cycles of Repetition*. Verlag Barbara Budrich, Opladen, Berlin, Toronto. pp. 135–159. <https://doi.org/10.2307/j.ctvd03jc.13>
- DROZDZEWSKI, D. – DE NARDI, S. – WATERTON, E. 2016: *Geographies of memory, place and identity: Intersections in remembering war and conflict*. – *Geography Compass* 10. 11. pp. 447–456. <https://doi.org/10.1111/gec3.12296>
- DÜLL A. 2015: Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyérzés, helykötődés, helyidentitás. In: BODOR, P. (szerk.) *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. – L'Harmattan, Budapest. pp. 109–130.
- DURKHEIM, E. 2003 [1912]: *A vallási élet elemi formái*. – L'Harmattan, Budapest. 403 p.
- ERŐSS Á. 2017: *Politics of Street Names and Reinvention of Local Heritage in the Contested Urban Space of Oradea*. – *Hungarian Geographical Bulletin*. 66. 4. pp. 353–367. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.4.6>
- ERŐSS Á. 2024: *Hatalomváltó terek: szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban*. – Gondolat, Budapest, 200 p.
- ESZENYI O. 2016: *A kultúrtáj értelmezésének változása a kultúrföldrajzban*. – *Földrajzi Közlemények*. 140. 1. pp. 1–12.
- FOUCAULT, M. 2002 [1966]: *The order of things. An archeology of the Human Sciences*. – Routledge, London, New York. 422 p.
- GENETTE, G. 1997 [1982]: *Palimpsests*. – University of Nebraska Press, Lincoln. 491 p.
- GORER, G. 1955: *The Pornography of Death*. – *Encounter*, October. pp. 49–52.
- GYÁNI G. 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. – Napvilág, Budapest. 200 p.
- GYÁNI G. 2007: *Relatív történelem*. – Typotex, Budapest. 297 p.
- GYÁNI G. 2016: *A történelem mint emlék(mű)*. – Kalligram, Budapest. 299 p.
- GYÖRGY P. 2000: *Néma hagyomány*. – Magvető, Budapest. 347 p.
- HALBWACHS, M. 2000 [1950]: *A kollektív emlékezet és az idő*. – In: FELKAI, G. – NÉMEDI, D. – SOMLAI P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 403–432.
- HARVEY, D. 2002: *Constructed landscapes and social memory: tales of St Samson in early medieval Cornwall*. – *Environment and Planning, Society and Space* 20. pp. 231–248. <https://doi.org/10.1177/026377580202000201>
- HELLER Á. 2006: *Trauma*. – *Múlt és Jövő* Kiadó, Budapest. 140 p.
- HIRSCH, M. 2008: *The Generation of Postmemory*. – *Poetics Today* 29. 1. pp. 103–128. <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>
- HIRSCH, M. – SPITZER, L. 2009: *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. – University of California Press, Berkeley. 262 p. <https://doi.org/10.1525/9780520944909>
- HOBBSAWM, E. – RANGER, T. 1983: *The Invention of Tradition*. – Cambridge University Press, Cambridge. 320 p.
- HOELSCHER, S. – ALDERMAN, H. 2004: *Memory and place: geographies of a critical relationship*. – *Social & Cultural Geography* 5. 3. pp. 347–355. <https://doi.org/10.1080/1464936042000252769>
- HUBNER, E. – DIRKSMEIER, P. (2023) *Geography of placemories: deciphering spatialised memories*. – *Cultural Geographies*. 30. 1. pp. 103–121. <https://doi.org/10.1177/14744740221123564>
- HUYSEN, A. 2003: *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. – Stanford University Press. 177 p. <https://doi.org/10.1515/9781503620308>
- JONES, O. – GARDE-HANSEN, J. (eds.) 2012: *Geography and Memory: Explorations in Identity, Place and Becoming*. – Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York. 257 p.
- JONES, S. 2017: *Cross-border Collaboration and the Construction of Memory Narratives in Europe*. In: ANDERSEN, T. S. – TÖRNQUIST-PLEWA, B. (eds.) *The Twentieth Century in European Memory*. – Brill, Leiden, Boston. pp. 27–55. https://doi.org/10.1163/9789004352353_003
- K. HORVÁTH Zs. 2015: *Az emlékezet betegei – A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. – Kijárat Kiadó, Budapest. 383 p.
- KLIMA L. 2022: „A nyelvész maga nem bánja...” Még néhány mondat a rokonságról. – *Nyelv és Tudomány*. [online] <https://www.nyest.hu/renhirek/meg-nehany-mondat-a-rokonsagrol>, utolsó letöltés: 2025. január. 30.
- KÖRESAAR, E. – JÖESALU, K. 2016: *Post-Soviet memories and 'memory shifts' in Estonia*. – *Oral History* 44. 2., Nordic-Baltic special issue pp. 47–58.

- KOVÁCS É. 2012: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. – socio.hu, Társadalomtudományi Szemle 1. pp. 207–230. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23>
- KŐSZEGI M. et al. (szerk.) 2018: Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben. – ELTE TTK, Budapest. 280. p.
- KRITZMAN, L. D. 1996: Foreword - In Remembrance of Things French. – In: NORA, P. (szerk.) *Realms of Memory: The Construction of the French Past* (Volume 1). Columbia University Press, New York. pp. IX–XIV.
- LANDSBERG, A. 2004: Prosthetic Memory – The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture. – Columbia University Press, New York. 224 p.
- LAWLOR, L. – Nale, J. (eds.) 2014: *The Cambridge Foucault Lexicon*. – Cambridge University Press, Cambridge. 741 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139022309>
- LUKES, S. 1972: *Émile Durkheim His Life and Work. A Historical and Critical Study*. – Harper & Row, New York. 676 p.
- LURY, C. 1998: Prosthetic Culture – Photography, Memory and Identity. – Routledge, London, New York. 248 p.
- MARÓTI, Z. et al. 2022: The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians. – *Current Biology* 32. pp. 2858–2870. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093>
- MASSEY, D. 1994: *Space, Place, and Gender*. – University of Minnesota Press, Minneapolis. 280 p.
- MASSEY, D. 2005: *For Space*. – Sage, London, Thousand Oaks. 222 p.
- MICHNA E. 2022: The Silesian Struggle for Recognition. Emancipation Strategies of Silesian Ethnic Leaders. In: MICHNA, E. – WARMIŃSKA, K. (eds.) *Identity Strategies of Stateless Ethnic Minority Groups in Contemporary Poland*. – Springer, Cham, pp. 145–173. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41575-4_7
- NORA, P. 1996a: *Realms of Memory: The Construction of the French Past* (Volume 1). – Columbia University Press, New York, Chichester. 651 p.
- NORA, P. 1996b: From *Lieux de Mémoire* to *Realms of Memory*. In: NORA, P. (ed.) *Realms of Memory: The Construction of the French Past* (Volume 1). – Columbia University Press, New York, Chichester. pp. XV–XXIV.
- OLICK, J. K. – ROBBINS, J. 1999: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. – *Replika* 37. pp. 19–43.
- ORVOS-TÓTH N. 2018: *Örökölt sors*. – Kulcslyuk Kiadó, Budapest 291 p.
- PATAKFALVY-CZIRJÁK Á. 2021: A székely zászló a politikától a hétköznapiokig. – *Napvilág Kiadó, Budapest*. 260 p. (képekkel: 276 p.)
- PRUTSCH, M. J. 2015: *European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives*. European Parliament, Brussels. 46 p.
- RADSTONE, S. – SCHWARZ, B. (eds.) 2010: *Memory – Histories, Theories, Debates*. – Fordham University Press, New York. 561 p. https://doi.org/10.26530/OAPEN_626982
- RELPH, E. 1976: *Place and Placelessness*. – Pion Limited, London. 156 p.
- RICOEUR, P. 1965: *History and truth*. – Northwestern University Press, 333 p.
- RICOEUR, P. 2004: *Memory, History, Forgetting*. – University of Chicago Press, Chicago, London. 642 p. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226713465.001.0001>
- ROWLANDS, M. – De Jong, F. 2008: Introduction. Postconflict heritage. – *Journal of Material Cultures* 13. 2. pp. 131–134. <https://doi.org/10.1177/1359183508090894>
- SAID, E. 2000 [1978]: *Orientalizmus*. – Európa, Budapest. 666 p.
- SCHULTE, P. M. – HALL, J. G. 2018: Echos across generations. In: TORTELL, P. – TURIN, M. – YOUNG, M. (eds.) *Memory*. – Peter Wall Institute for Advanced Studies, Vancouver. pp. 57–64. <https://doi.org/10.2307/j.ctvbtzpfm.9>
- SIMPSON, P. 2021: *Non-Representational Theory*. – Routledge, London. 254 p. <https://doi.org/10.4324/9781315148007>
- STOREY, D. 2012: *Territories The Claiming of Space*. – Routledge, London. 239 p. <https://doi.org/10.4324/9780203854570>
- THRIFT, N. 2008: *Non-Representational Theory*. – Routledge, London. 313 p. <https://doi.org/10.4324/9780203946565>
- TÖNNIES, F. 2004 [1887]: *Közösség és társadalom*. – Gondolat Kiadó, Budapest. 258 p.
- TRUPKA Z. 2016: Lendületben az érzelmi memórianyomok kutatása - interjú Hájos Norberttel. – *Élet és Tudomány* LXXI 5. pp. 138–139.
- TUMARKIN, M. 2005: *Traumascapes: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. – Melbourne University Press, Carlton, Victoria. 279 p.
- WAWRZYŃIAK, J. 2015: *Veterans, Victims, and Memory. The Politics of the Second World War in Communist Poland*. – Peter Lang AG, Frankfurt am Main, Bern, 259 p.
- WACHTEL, N. 1986: Introduction. – *History and Anthropology* 2. 2. pp. 207–224. <https://doi.org/10.1080/02757206.1986.9960766>

- WINTER, J. 2010: Sites of Memory. In: RADSTONE, S.–SCHWARZ, B. (eds.) *Memory – Histories, Theories, Debates.* – Fordham University Press, New York, pp. 312–324.
- YOUNG, J. E. 1993: *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning.* – Yale University Press, New Haven. 415 p.
- ZINIK, Z. (Зиновий Зиник) 2005: Нога моего отца. – Опубликовано в журнале Урал, номер 7, magazines.gorky.media, [online] <https://magazines.gorky.media/ural/2005/7/noga-moego-otcza.html>, utolsó letöltés: 2025. január 30.
- ZOMBORY, M. 2011: *Az emlékezés térképei.* – L'Harmattan, Budapest. 307 p.
- ZOMBORY, M. 2014: Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika. In: SZÁSZ, A. L.–ZOMBORY, M. (eds.) *Transznacionális politika és a Holokauszt emlékezettörténete.* – Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest. pp. 6–21.